

FAŞİZM KURAMLARINDA SOĞUK SAVAŞ SONRASI YAKLAŞIMLAR: JENERİK FAŞİZM TARTIŞMALARI VE ROGER GRIFFIN

Mustafa BÖLÜKBAŞI¹

Öz

Faşizmin Marksist olmayan jenerik bir tanımını yapma girişimlerinin 1960'ların ortasından itibaren başladığı kabul edilmektedir. Soğuk Savaş sonrasında karşılaştırmalı faşizm çalışmaları, ekonomik ya da kurumsal boyutlarından ziyade artan şekilde faşizmin ideolojik ve kültürel boyutlarına yoğunlaşmıştır. Bu araştırmalar içerisinde, Roger Griffin'in karşılaştırmalı faşizm çalışmaları literatürünü birleştirebilmek amacıyla faşizmi jenerik bir kavram olarak "popülist ultra-milliyetçiliğin palingenetik biçimi" şeklinde tanımladığı bir dizi çalışması özellikle dikkat çekicidir. Bu makale, karşılaştırmalı faşizm çalışmaları literatüründe önemli bir yeri olan jenerik faşizm yaklaşımını, analitik bir yöntemle, Roger Griffin'in yaklaşımı özelinde tartışmaktadır. Bu çalışma, Griffin'in tanımının faşist kültür ve sanat gibi spesifik alanlar için kullanışlı olduğunu kabul etmektedir. Öte yandan Griffin'in yeni mutabakat iddiasına şüpheci yaklaşmakta ve faşizmin eylem ve örgütlenme biçimlerinden yalıtılarak anlaşılamayacağını öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Faşizm, Roger Griffin, Palingenetik Mit, Popülist Ultra-Milliyetçilik, Yeni Mutabakat

JEL Kodları: D70, F50, H50, P10

POST-COLD WAR APPROACHES IN THEORIES OF FASCISM: GENERIC FASCISM DEBATES AND ROGER GRIFFIN

Abstract

It is accepted that attempts to provide a generic non-Marxist definition of fascism began in the mid-1960s. In the post-Cold War period, comparative fascism studies have increasingly focused on the ideological and cultural dimensions of fascism rather than its economic or institutional dimensions. Among these studies, Roger Griffin's series of studies, in which he defined fascism as a generic concept as a "palingenetic form of populist ultra-nationalism" in order to unify the comparative fascism studies literature, is particularly noteworthy. This study discusses the generic fascism approach, which has an important place in the comparative fascism studies literature, with an analytical method, with a special focus on Roger Griffin's approach. This study recognizes that Griffin's definition is particularly useful for specific fields such as fascist culture and art. On the other hand, it is skeptical of Griffin's claim of a new consensus and argues that fascism cannot be understood in isolation from its forms of action and organization.

Keywords: Fascism, Roger Griffin, Palingenetic Myth, Populist Ultra-Nationalism, New Consensus

JEL Codes: D70, F50, H50, P10

¹ Öğr. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi Rektörlük, mustafa.bolukbasi@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6895-6151>

GİRİŞ

Faşizmin genel özellikleri nelerdir? Faşizm pozitif bir içeriğe mi yoksa negatif bir içeriğe mi sahiptir (Sternhell, 1976; Payne, 1980; Mosse, 1999; Sternhell, 2000)? Faşizm, nihilist mi yoksa idealist midir? Devrimci mi yoksa muhafazakâr mıdır (Sternhell, 1986; Sternhell, Sznajder ve Asheri, 1994; Gentile, 1996; Mosse, 1999)? Faşizm, siyasal bir din midir yoksa siyasal bir ideoloji midir? Coğrafi olarak Avrupa'ya, tarihsel olarak da savaş arası döneme mi aittir (Nolte, 1965; Trevor-Roper, 1981; Payne, 1980; Prowe, 1994)? Tek bir faşizm mi vardır yoksa farklı faşizmler de var mıdır (Payne, 1961; Hennessy, 1978; Kasza, 1984; Soucy, 1986; Thurlow, 1987; Soucy, 1995; Linehan, 2000; Guy, 2001; Cârstocea, 2020; Drábik, 2020; Kunkeler, 2021; Gordon, 2023)? Bir orta sınıf hareketi mi yoksa bir kitle hareketi midir (Lipset, 1960; Hamilton, 1982; Childers, 1983; Mühlberger, 1991; Mühlberger, 2016)? Ne dereceye kadar neo-faşizmden bahsedebiliriz ve bunun tarihsel faşizmle benzer ve farklı yönleri nelerdir? Faşizm, modernitenin yol açtığı sosyo-kültürel altüst oluşların mı yoksa kapitalizmin sosyo-ekonomik krizlerinin mi bir sonucudur? Faşizmi anlamak için onu ortaya çıkaran nedenlere (altyapı) mi yoksa ideolojik doğasına (üstyapı) mı bakmak gerekir? Faşizm, insan doğası, ekonomik ve siyasal yaşamın örgütlenmesi gibi konular hakkındaki bir düşünceler bütünü müdür yoksa şovenist ve gerici terörist bir diktatörlükten mi ibarettir? Faşizm denildiğinde asıl olarak bir rejim mi, bir hareket mi yoksa bir ideoloji mi kastedilmektedir? Faşizm ile milliyetçilik, ırkçılık, emperyalizm, totaliteryanizm arasında ne tür bir ilişki vardır? Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve aşırı sağın yükselişiyle birlikte bu sorulara cevap arayan yeni bir yayın dalgası başlamış ve özellikle son 20 yılda alana yönelik ilgi kayda değer biçimde artmıştır (Bkz. Gregor, 2000; Griffin ve Feldman, 2004; Paxton, 2004; Mann, 2004; Mudde, 2004; Morgan, 2004; Neocleous, 2005; Griffin, 2005; Umland, 2005; Bauernkämper, 2006; Gregor, 2009; Woodley, 2010; Pinto, 2011; Pinto, 2012; Pinto ve Kallis, 2014; Gottfried, 2016).

İlgi çekici doğası nedeniyle faşizm hakkındaki literatürün yıllar içerisinde yaşadığı enflasyon, kimi zaman birbiriyle ilgisiz, kimi zaman da birbiriyle çelişen birçok farklı faşizm yorumuna yol açmış ve kavram bir enigmaya dönüşmüştür. Faşizm konusundaki kafa karışıklığından, faşizmi burjuva demokrasisinin bir biçimi gibi gören (örn. Amadeo Bordiga), hatta reformist solcuları da “sosyal faşist” olarak yaftalayacak kadar ileri giden bazı komünistler (örn. Grigori Zinoviev, Nikolay Buharin) bir dereceye kadar sorumludur (Griffin, 1993, s. 2-4). İtalyan Komünist Partisi içerisinde billurlaşan bu “sol kanat” Marksist faşizm kuramı, faşizmi kapitalist sistemdeki herhangi bir karşı-devrimci akımdan ayırtıramamış, faşizmle birlikte yeni olanın ne olduğunu tespit edememiş ve onu komünistlerin karşı çıkması gereken diğer güçlerle birlikte ele almıştır (Renton, 1999, s. 55). 1928'deki Altıncı Komintern Kongresi sonrasında yaygınlaşan sosyal faşizm yaklaşımı, “faşizm madalyonunun diğer yüzü” olan Sosyal Demokrasi'nin faşist eğilimleri olduğunu,

kapitalizmin kritik aşamaya geçtiği dönemlerde faşist bir rol oynadığını, burjuvazinin işçi sınıfını baskılamasına faşizm ile birlikte yardımcı olduğunu ve faşist diktatörlüğe giden yolu açtığını öne sürmüştür (Haro, 2011, s. 570-78; Cammett, 1967, s. 152-54; Beetham, 1983). Faşizm kapitalizme mündemiç kabul edildiğinden, savaş sonrası Doğu Bloğu araştırmacıları da faşizmi büyük ölçüde siyasal mücadele ve sınıf çatışmasına güncel bir akademik katkı sağlamak amacıyla çalışmıştır. Öte yandan, Rohan O’Butler ve William McGovern gibi Amerikalı yazarların faşizmi bir Alman hastalığı olarak yani Almanya’nın Orta Çağ’dan beri izlediği “patolojik siyasi ve kültürel gelişmesinin” bir sonucu olarak gören çalışmalarının ve buna bir cevap olarak Friedrich Meineke ve Gerhard Ritter gibi bazı milliyetçi-muhafazakar Alman tarihçilerin faşizmi I. Dünya Savaşı’nın etkisiyle Avrupa genelinde yaşanan “ahlaki çöküşün, materyalizmin hakimiyetinin ve barbarlığın yükselişinin” bir sonucu olarak, yani “sağlıklı” Alman geçmişinden bir sapma olarak gören çalışmaları (Kershaw, 2015, s. 8-9) da meseleyi güncel politik tartışmalara fazlasıyla malzeme etmiştir.

Faşizmin, yalnızca kapitalizmin aşırı bir biçimi olarak değil, bunun da ötesinde anlamını eğip bükerek, çağdaş toplumsal yaşamın herhangi bir boyutundaki aşırılık şeklinde ele alınması (moda faşizmi, sağlık faşizmi, beden faşizmi, estetik faşizmi, eko-faşizm, dijital faşizm gibi) gerçek doğasının ne olduğu sorusunu giderek bir kördüğüm haline getirmiştir (Griffin, 1993, s. 1-2). Bu aşırı kullanımı nedeniyle kavramın içi o kadar boşaltılmıştır ki neo-muhafazakâr köşe yazarı Jonah Goldberg (2007) *Liberal Fascism: The Secret History of the American Left from Mussolini to the Politics of Meaning* isimli kitabında ABD’deki liberaller/solcular yani Demokrat Parti geleneği için – oksimoron bir terim olan – “liberal faşist” sıfatını kullanmakta, Amerikan İlerlemeciliğinin sosyal adaleti geliştirmek amacıyla piyasa ekonomisini regüle etmeye yönelik hükümet müdahalelerini faşizm olarak adlandırmaktadır. Goldberg’e (2007, s. 12) göre Woodrow Wilson ve Franklin D. Roosevelt yönetimleri “ilk faşist hareket” olan Fransız Devrimi’nin mirasçılarıdır.

1960’larda Hugh Seton-Watson (1966, s. 183), “III. Reich’in yıkılışının üzerinden yirmi yıl geçmesine karşın faşizmin özünün hala çözülemediğini” belirtiyordu. 1970’lerde, James Gregor (1974, s. 19) “neredeyse her uzmanın ayrı bir faşizm tanımı” olduğuna dikkat çekmişti. 1980’lerde Richard Robinson (1981, s. 1) anlaşılmasına yönelik muazzam bir çaba sarf edildiği halde, faşizmin “inatla bir muamma olmayı sürdürdüğünü” ifade etmişti. 1980 yılında yayınlanan faşizm literatürü hakkındaki eleştirel incelemelerinde Hagtvet ve Kühnl (1980, s. 29), “şeytani Führer kişiliği, Avrupa’nın ahlaki çöküşü, gelişim krizleri, kapitalist toplum ve anti-proleter histeri, totaliteryanizm, aşkınlığa yönelik isyan, gelişen sosyal yapı, modernleşme süreci, estetik sapkınlık, patolojik kültürel gelenekler, Avrupa’daki karşı-devrim sendromu” olmak üzere ondan fazla farklı kuramsal yaklaşım tanımlamıştı. 1990’larda Stanley Payne (1995,

s. 3) yirminci yüzyılın sonunda bile faşizmin, “başlıca siyasi terimler arasında muhtemelen en muğlak olanı” olmaya devam ettiğinin altını çiziyordu. Sonuç olarak, Renton’un (1999, s. 19) dikkat çektiği gibi, geniş ve uzlaşmaz bu kuram yelpazesi karşısında, birçok araştırmacı faşizmi anlamaya ya da tanımlamaya çalışmaktan vazgeçmiş, bunun yerine onun tarihini yazmakla ilgilenmeye başlamıştı.

Öte yandan, Soğuk Savaş sonrasında, faşizmin doğasını kavramaya yönelik tartışmalar, Seymour Lipset, Eugen Weber ve özellikle Ernst Nolte gibi Marksist olmayan isimlerin etkisini taşıyan farklı yaklaşımlarla yeni bir soluk kazanmıştır. Bu yaklaşımlar, faşizmi ortaya çıkaran ve yayılmasını kolaylaştıran sosyo-ekonomik ve sosyo-politik faktörlerin ne olduğu sorusuyla değil, Marksist kuramcılarının genellikle göz ardı ettiği, faşizmin ideolojik özünün ne olduğu sorusuyla ilgilenmiştir. Özellikle Sternhell, Griffin, Payne ve Eatwell gibi bir dizi faşistolog, Woodley’nin (2010, s. 8) ifadesiyle “faşizmin sebeplerinden ziyade doğasına odaklanan” araştırmalar yayınlamıştır. Faşizmi, bir ideal tip olarak, farklı hareketleri/rejimleri kapsayacak şekilde ele alan ve entelektüel kaynaklarını soruşturan yeni nesil araştırmacılar genel bir faşizm tanımı yaparak karşılaştırmalı faşizm çalışmaları literatüründe bir uzlaşma oluşturmaya çalışmıştır. Esasen 1960’lardan beri Marksist olmayan çevrelerde jenerik bir faşizm modeli geliştirmeye yönelik çabalar, muhtemelen Nolte’den (1965) bu yana devam etmektedir. Faşizmi öncelikle bir ideoloji olarak ele alan ve patolojikleştirmeden entelektüel kaynaklarını soruşturan araştırmacılar, genel bir faşizm tanımı yaparak farklı faşist hareketlerin ortak özelliklerini belirleyebilmek için yoğun bir çaba harcamıştır. Bu çaba, sade bir şekilde oluşturulmuş listelerden (örn. Eugen Weber), kültürel köklere vurgu yapan karmaşık tanımlamalara (örn. George Mosse) kadar geniş bir spektrumda sıralanmaktadır (Prowe, 1994, s. 292). Bununla birlikte, güncel araştırmalar, faşizmin ideolojik özünü tanımlamaya çalışması, eylemlerden ziyade fikirleri merkeze alması, “faşistlerin kendi metinlerine” yaslanması, kısa ve öz bir tanıma ulaşmaya çalışması ve özellikle milliyetçiliğe yaptığı vurgu ile önceki açıklamalardan kısmen ayrılmaktadır. Bu araştırmalar içerisinde, Roger Griffin’in karşılaştırmalı faşizm çalışmaları literatürünü birleştirebilmek amacıyla faşizmi jenerik bir kavram olarak “popülist ultra-milliyetçiliğin palingenetik biçimi” şeklinde tanımladığı bir dizi çalışması özellikle dikkat çekicidir (Griffin, 1993; Griffin, 1995; Griffin, 1998; Griffin, 2002; Griffin, 2007).

Griffin’in çalışmaları başta olmak üzere 1990’lardan itibaren jenerik faşizm literatüründeki artan kuramsal üretim, özellikle İngiliz ve Amerikan akademisinde önemli tartışmalara yol açmıştır. Ancak söz konusu tartışmalar Türk akademisinde yeterince karşılık bulamamıştır. Esasen Türkiye’de sadece faşizmin değil, genel olarak siyasal ideolojilerin yeterli ölçüde çalışıldığını söylemek zordur (Türk araştırmacıların “daha ölçülebilir” konulara yönelmesinde akademik habitusun oynadığı rol ayrıca incelenmelidir). Faşizm çalışıldığında ise kuramsal değil çoğunlukla tarihsel perspektiften konuya bakılmaktadır. Bu, faşizmin

kuramsal açıdan Türkiye’de hiç ele alınmadığı anlamına gelmez (Örn. bkz. Kemal, 1928; Sinanoğlu, 1933; Berkes, 1943; Kakinç, 1968; Yeşil, 1994; Okyayuz, 2004; Göze, 2009; Örs, 2010). Ancak merkez ülkelerdeki çalışmalara kıyasla faşizm hakkındaki kuramsal çalışmalar Türkiye’de sınırlı düzeyde kalmıştır.

Bu çalışmada, söz konusu Türkçe literatürü zenginleştirmek için, karşılaştırmalı faşizm çalışmaları literatüründe önemli bir yeri olan jenerik (*generic*) faşizm yaklaşımı, analitik bir yöntemle, faşizm konusunda geçtiğimiz birkaç on yılın en üretken yazarlarından biri olan Roger Griffin’in görüşlerinden hareketle değerlendirilecektir. Bilindiği üzere *generic* sözcüğü, “genel, kapsamlı, türle ilgili” vb. anlamlara gelmektedir. Bu çalışma boyunca İngilizcedeki şekliyle kullanılmasının nedeni kavramın Türkçe literatürde nadiren geçmesi ve mevcut çalışmalardaki çevirilerinde bir uzlaşma bulunmamasıdır. Örneğin, Roger Griffin’in *The Nature of Fascism* kitabının Ali Selman tarafından yapılan ve 2014 yılında İletişim Yayınları tarafından basılan çevirisinde “türdeş” kelimesi kullanılmıştır. 2015 yılında aynı yayınevi tarafından İsmail Ilgar’ın tercümesiyle çıkan Constantin Iordachi’ın derlediği *Comparative Fascist Studies: New Perspectives* kitabında ise “kapsayıcı” ifadesi tercih edilmiştir. Bölükbaşı (2012) “türdeş” sözcüğünü kullanırken, Orhan (2019) aynı kavramı “kapsayıcı” sözcüğüyle ifade etmiştir. Dolayısıyla, üzerinde uzlaşmış Türkçe çevirisi henüz yerleşmediği için, bu çalışmada *generic fascism* kavramı jenerik faşizm şeklinde kullanılacaktır. Faşizm olgusunu sadece İtalyan tecrübesiyle yani *Faşizm* ile sınırlandırmadan, belirli bir ideolojik özü paylaşan, iktidara ulaşabilmiş ya da ulaşamamış diğer faşizmleri de içerecek biçimde genel bir kategori olarak ele alan bu yaklaşım üzerine kuramsal bir tartışma yürütülecektir (Faşizm ile yalnızca Mussolini İtalya’sı kastedilmediği, daha genel ve evrensel bir fenomene işaret edildiğinde, İtalya’daki rejim için kullanılan büyük ‘F’ ile *Faşizm* değil jenerik bir kavram olarak küçük ‘f’ ile *faşizm* kullanılmaktadır).

Makalenin bölümleri şu şekildedir: İlk bölüm, Marksist olmayan jenerik faşizm literatürünün tarihsel gelişimini ve Griffin’in yaklaşımını son dönemde ortaya çıkan metodolojik eğilimlerle ilişkilendirerek kısaca açıklamaktadır. İkinci bölüm, Griffin’in faşizm tanımının temel unsurları olan palingenetik mit ve popülist ultra-milliyetçiliği detaylı biçimde tartışmaktadır. Ayrıca bu bölüm, Griffin’in faşizm ile diğer sağcı otoriter rejimler arasındaki farkları belirlemek için kullandığı “para-faşizm” kavramını ve “yeni mutabakat” iddiasını ele almaktadır. Son bölüm, Griffin’e yönelik eleştiriler ışığında tanımının ne ölçüde kullanışlı olduğu üzerine bir tartışma yürütmektedir.

JENERİK FAŞİZM VE İDEOLOJİK-KÜLTÜRELÇİ YAKLAŞIM

Faşizm hakkında öyle fazla yazılmış, öyle çeşitli tanım ve kuram geliştirilmiştir ki faşizmin ne olduğu konusunda ortak bir görüşe ulaşmak çok zordur. Başka bir ifadeyle, “faşist minimum, yani faşizmin tüm tezahürlerinde bulunan tanımlayıcı özelliklerin asgari ortak paydasını neyin oluşturduğu konusunda

süregelen bir fikir ayrılığı bulunmaktadır” (Griffin, 1995, s. 1). Faşizm, otoriter kişilik (Fromm, 1942; Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950), Bonapartizm (Thalheimer, 1983), tekelci sermayenin diktatörlüğü (Dimitrov, 1972), sanayileşme (Moore Jr., 1966), orta sınıf radikalizmi (Lipset, 1960), totaliteryanizm (Friedrich ve Brzezinski, 1956), Bolşevizm’e tepki (Nolte, 1965) vb. farklı kavram ve olgularla ilişkilendirilmiştir. Kimileri faşizmi I. Dünya Savaşı’nın ve ekonomik krizin yol açtığı sosyal çatışma ve kültürel anominin bir sonucu olarak görürken (Drucker, 1939), kimileri sanayileşme ve modernleşmenin yol açtığı yapısal sorunların bir sonucu olarak görmektedir (Organski, 1965). Farklı ülkelerdeki faşist hareketlerin birbirinden çok farklı karakterleri olduğunu öne sürerek kavramın sosyal bilimlerdeki kullanımını sorgulayanların (Allardyce, 1979) yanı sıra faşizmin yalnızca savaş arası dönem İtalya’ında ortaya çıktığını iddia edenler (De Felice, 1977) ve farklı ülkelerde örneklerine rastlandığını ancak Avrupa’ya özgü bir hareket olduğunu savunanlar (Payne, 1980) da bulunmaktadır. Sonuç olarak, faşizm hakkında birçok farklı perspektif oluşmuştur (Faşizm kuramları için bkz. Wippermann, 1989; Kühnl, 1990; Eatwell, 1992; Woodley, 2010, s. 1-20).

Faşizmin Marksist olmayan jenerik bir tanımını yapma girişimlerinin 1960’ların ortasından itibaren Eugen Weber (1964) ve Ernst Nolte (1965) gibi isimlerle başladığı kabul edilmektedir (Griffin, 2002, s. 21; Love, 2007, s. 447). Walter Lacquer, George L. Mosse, Juan J. Linz, Stanley Payne, Renzo de Felice, Zeev Sternhell gibi araştırmacıların da katkısıyla 1960’lar ve 1970’lerde alana yönelik ilgi giderek artmış ve faşizm çalışmaları hem dönemsel hem de coğrafi sınırlarını aşmıştır. Bu çalışmaların önemli bir etkisi, faşizmin kitlesel çekiciliğinde ideoloji ve kültürün rolünün daha fazla araştırılmasına ve üzerinde anlaşmaya varılmış jenerik bir faşizm modeline nasıl ulaşılabileceğine dair tartışmalara yol açmış olmasıdır (Iordachi, 2010, s. 8). Sternhell’in (1976) faşizmin Marksist sosyalizmin sendikalist revizyonu ile radikal milliyetçiliğin bir sentezinden doğduğu yönündeki görüşü de faşizmin ideolojik çekirdeğine yönelik ilgiyi arttırmıştır. Faşizmi sınıf çatışmasıyla açıklamayan, ideolojik ve kültürel açıdan ele alan çalışmalar artarken araştırmacılar da faşistlerin düşünce yapılarına, onları harekete geçiren ideolojik söylemlere, kullandıkları sembol ve mitlere daha fazla yoğunlaşmaya başlamıştır. Açıklamak yerine anlamaya dönük bu çaba, araştırmacıları faşistlerin “kendi yazıp çizdiklerini” daha fazla incelemeye sevk etmiş ve faşizm bir anlamda “ciddi” bir ideoloji olarak kabul götür hale gelmiştir.

1980 ve 1990’larda, yeni bir tarihçi kuşağı, faşizmin tüm boyutlarını kapsayan kuramlar ya da büyük anlatılar yerine, asli özelliklerini ya da özünü (faşist minimum) çevreleyen daha esnek kuramsal modeller üreterek faşizme yönelik yaklaşımları önemli ölçüde etkilemiştir. Uyguladıkları araştırma stratejileri, tümevarımsal-gözlemsel yöntem ve tümdengelimsel-soyut yöntem olmak üzere iki ana kategoride toplanabilir. Bu iki farklı strateji, çok genel olarak tarihçiler ile siyaset bilimciler arasındaki yaklaşım farkına

da tekabül etmektedir. İlki, faşizmi anlamak için savaş arası faşizmden yola çıkmakta, farklı vakaların ampirik araştırmalarına dayanarak faşizmin bir dizi ortak özelliğini elde etmekte ve sonuçta faşizmin betimsel bir tanımına ya da “ortalama bir modeline” ulaşmaktadır. Bunu yaparken, ideolojik değerler, örgütsel yapılar, rejim özellikleri gibi faşizmin tüm tezahürlerini gündemine almaktadır. Diğeri, kuramsal bir modelden, faşizmin özünü tanımlayacak sınırlı ancak asli bir dizi aksiyomdan oluşan faşizmin ideal tipinden yola çıkmakta ve bunu mevcut vakalara yönelik bir barometre olarak kullanmaktadır. İdeal tip yaklaşımı tartışmayı “ideolojik minimum” ile sınırlandırmakta ve faşist hareketlerin kendine has tarihsel özelliklerini dışarıda bırakmaktadır (Iordachi, 2010, s. 17). Başka bir ifadeyle, Stanley Payne ve Renzo De Felice gibi tarihçilerin benimsediği ilk strateji faşist tezahürlerin tümünü, faşizmin ne olmayı ve ne yapmayı amaçladığına dair en yüksek standardı belirleyen her şeyi kucaklayan bir paradigmaya dönüştürürken, Roger Griffin ve Roger Eatwell gibi isimlerin uyguladığı ikinci strateji ise soyutlama yaparak faşist deneyimi ayırt edici özelliğine indirger (Kallis, 2003, s. 237). Kısacası, Griffin’in, faşist kültüre yönelik çalışmalarıyla bilinen Mosse ve Gentile gibi tarihçilerin etkisiyle faşizmin ideolojik özünü tanımlama girişimi, Nolte ile başlayan bir yaklaşımın, “faşist minimum” belirleme ihtiyacının yeniden ele alınışı olarak anlaşılabilir (Eatwell, 2014, s. 104).

Soğuk Savaş sonrasında karşılaştırmalı faşizm çalışmaları, ekonomik ya da kurumsal boyutlarından ziyade artan bir şekilde faşizmin ideolojik ve kültürel boyutlarına yoğunlaşmış, başka bir ifadeyle faşizmin nedenlerinden ziyade doğasını mercek altına almıştır (Pinto, 2012, s. 63; Griffin, 2011). Bu kültürelci eğilimden ilham alan ve faşistlerin toplumsal destek amacıyla kullandıkları temsil biçimleri ve sembolizmini araştıran Griffin, yalnızca Sternhell’in kavramsal yaklaşımını geliştirmekle kalmamış aynı zamanda jenerik faşizmin ideolojik çekirdeğini de tanımlamıştır (Bauernkämper, 2006, s. 540). Griffin’in analitik modelinin dayandığı bazı temel metodolojik tercihler şu şekilde sıralanabilir: Birincisi, Griffin faşizm terimini profesyonel tarihçilikteki yaygın kullanımda olduğu gibi İtalyan Faşizmi ile sınırlandırmamış ve ideal tip olarak ele almıştır (Payne, 2014, s. 175). İkincisi, Griffin faşizmin “gerçek” özellikleri ile “biçimsel” özellikleri arasında bir ayırım yapmaktadır (Passmore, 2014, s. 169). Faşist minimum için belirleyici olan siyaset tarzı ya da iktidarın kurumsal örgütlenme biçimi değil ideolojinin kendisidir. Başka bir ifadeyle, farklı faşist rejimlerde bulunan tanımlayıcı özelliklerin asgari ortak paydasını rejim özellikleri ya da siyaset yapma biçimleri değil, ideolojinin çekirdeğinde yer alan öğeler belirler. Bu sebeple o, faşizmi tanımlamak için, tarihçilerin sıkça yaptığı gibi lider kültü, tek parti rejimi, ırkçılık, paramiliter örgütlenme, emperyalizm vb. özellikleri içeren uzun listeler yapmak ve İtalyan modeli ile Alman modeli arasındaki farkları vurgulamak yerine ideolojilerinin çekirdeğindeki ortak değerlere odaklanmıştır. Üçüncüsü, Griffin’e göre bu jenerik ideolojik çekirdek, Nolte ve birçokları tarafından ileri sürüldüğü gibi bir “anti” olarak değil, pozitif bir mit olarak anlaşılmalıdır ve faşizmin özünde yer alan bu mit, ulusal yeniden doğuş mitidir (De

Grand, 2014, s. 94-95). Dördüncüsü, faşizmin ideolojik çekirdeği, kısa ve öz bir şekilde, tek cümlelik bir tanımla ifade edilmelidir ki Griffin faşizmi, “çeşitli permütasyonlarının mitsel çekirdeğinde popülist ultra-milliyetçiliğin palingenetik biçiminin yer aldığı bir siyasal ideoloji türü” olarak tanımlamaktadır (Griffin, 1993, s. 26).

PALİNGENETİK MİT, POPÜLİST ULTRA-MİLLİYETÇİLİK VE YENİ MUTABAKAT

Griffin’in kısa ve öz tanımı palingenesis ve popülist ultra-milliyetçilik olmak üzere iki bileşenden oluşmaktadır. *Palingenesis*, Yunanca’daki *palin* (yeniden) ve *genesis* (doğuş) sözcüklerinden türetilmiştir ve faşizm bağlamında ilk olarak muhtemelen Emilio Gentile (1975) tarafından kullanılmıştır. Griffin, kavramı bir sosyo-politik krizin, yıkımın, çöküşün ardından yaşanan radikal yeni bir başlangıç, yenilenme, restorasyonist olmayan yeniden doğuş anlamında jenerik bir kavram olarak kullanmaktadır. Palingenetik siyasal mitin merkezinde giderek artmakta olduğu düşünülen yozlaşmanın, yeniden doğuşun habercisi olduğu inancı vardır. Bu bakımdan çöküş dönemi, daha sonra yaşanacak köklü değişimin bir önceki aşamasıdır. Yeniden doğuş, yeni insanı ve yeni bir sosyo-politik düzeni ortaya çıkaracaktır. Palingenetik siyasal mit, devrimci bir ilerleme düşüncesine dayandığından, geçmişteki bir altın çağdan ilham almış bile olsa yüzü ileriye dönüktür (Griffin, 1993, s. 32-36).

Diğer yandan Griffin, ultra-milliyetçiliği liberal kurumları ve Aydınlanma hümanizmini reddeden bir milliyetçilik biçimi, popülizmi ise küçük bir elit kadro tarafından yönetilmekle birlikte meşruiyetini pratikte ya da prensipte halk gücüne dayandıran siyasi güçler olarak ifade etmektedir. Bu bakımdan popülist ultra-milliyetçilik, kitle siyaseti öncesindeki emperyal hanedanlık milliyetçiliklerinden de temsili demokrasiyi tesis etme amacıyla sömürgeci güçleri deviren liberal milliyetçiliklerden de farklıdır. Dolayısıyla mutlakiyetçi ve çoğulcu temsili yönetim biçimlerini reddetmektedir. Popülist ultra-milliyetçilik, geleneksel ve yasal/rasyonel siyaset biçimlerinin aksine gücünün kaynağı liderlerinin sadakat ve eylem telkin etme kapasitesine bağlı olan Weberyana karizmatik otoriteye dayanmaktadır (Griffin, 1993, s. 36-37).

Palingenetik mitsel ögenin, mevcut düzeni değiştirmek amacıyla devrimci bir güce dönüşen bütün ideolojilerde az ya da çok bulunduğu bir gerçektir. Ancak Griffin’e göre faşizmi diğer siyasal ve dini ideolojilerden ayıran temel fark, devrimci süreci mitsel özün merkezine yerleştirmesi ve sonunda yerini istikrarlı bir sosyo-politik düzene bırakacak olan krizlerin hüküm sürdüğü geçiş döneminin – Saint-Simon’dan ilhamla er ya da geç organik aşamaya geçecek olan kritik aşamanın – aşılabilmesidir. Bu durum, psikolojik açıdan, hiçbir şekilde yatışmayan, sürekli bir taşkınlık halini akla getirmektedir. Dolayısıyla, muhalif pozisyondan çıkıp iktidarı ele geçirdiğinde ve siyasal istikrar ve toplumsal uyum nispeten gerçekleştiğinde, faşist bir partinin kitlesel desteğini ve dinamizmini koruyabilmesi manik sürekli devrim

durumunu sürdürebilmesine bağlıdır. İktidara gelmeyi başaran yegâne iki faşist hareket olan Nazizm ve Faşizm, manik sürekli devrimi, dışarıdaki düşmanlara yönelik benimsediği emperyalist yayılma siyaseti ve askeri hareketler neticesinde kısmen sürdürebilmiştir (Griffin, 1993, s. 39-40). Manik sürekli devrimin dışarıdaki düşmanlara yönelik emperyalist yayılma siyasetiyle sürdürülmesi fikri, kamuoyunun dikkatini içerideki sorunlardan uzaklaştırmak ve statükoyu koruyabilmek için ülke içerisindeki gerilimin dış politikaya yönlendirilmesi, krizin ihraç edilmesi anlamındaki “sosyal emperyalizm” tezini akla getirmektedir (Bkz. Wehler, 1969). Örneğin Mason’a (1975) göre II. Dünya Savaşı’na sosyal emperyalizm yol açmıştır.

Griffin, faşizmi ortak bir ideolojik bileşenle değil, ortak mitsel çekirdekle tanımlamaktadır. Ona göre, faşizmin biçimleri arasındaki benzerlikler yüzeyde değil derinde, ifade edilen sözlerde değil bunların altında yatan mitsel yapıda mevcuttur. Kitleleri mobilize etme gücü olarak bu ortak mitsel yapı, ulusal bağlama göre yüzeyde farklı pratikler şeklinde tezahür edebilir. Faşist ideolojinin mitsel çekirdeğinde, “ulusun yaşadığına inanılan krizin yeni düzenin doğum sancılarının işareti” olduğu vizyonu yer almaktadır. Griffin’e göre ulusun “çürüyeabilen” ve “yeniden canlanabilen” bir varlık olduğu düşüncesi, kendi yaşam döngüsüne sahip, kolektif ruhu olan, üyelerinin kader birliği yaptığı ve prensipte tüm toplumu kucaklayan bir organizmayı çağrıştırmaktadır ki bu çağrışım liberalizmin ulus tasavvuruna bütünüyle terstir. “Liberal olmayan milliyetçilik” ya da “integral milliyetçilik” olarak da ifade edilen bu anlayışa göre ulus, bireyin yaşamını aşan bir gerçekliktir ve bireyin yaşamı bütün organizmanın esenliğine katkı sunduğu ölçüde anlamlı ve değerlidir. Birey, ulusu dejenere eden güçlere karşı ulusun yeniden büyük ve ihtişamlı hale gelmesi için kendini adamalı ve gerektiğinde fedakarlıkta bulunmalıdır. Griffin’e göre ulusun düşüşü ile yeniden canlanmasının arasında bir yerde doğmuş olduğuna inanan faşistler, hissettikleri karamsarlığı ve umutsuzluğu manik bir amaç ve iyimserliğe dönüştürmüştür. Faşistlerin görevi, yeni bir tür insan için, *homo fascistus* için, gerekli zemini hazırlamaktadır (Griffin, 1995, s. 3-4).

Griffin, faşizmi öncelikle bir ideoloji olarak ele almanın ve mitsel çekirdeğini tanımlamanın yanı sıra faşizmin bir hareket ve rejim olarak pratikte nasıl işlediğini de tartışmaktadır. Ona göre faşist hareketler/rejimler anti-liberal, anti-muhafazakâr ve Aydınlanma’nın kutsadığı aklın ve pozitivist geleneğin reddi bakımından anti-rasyoneldir. Yasal/rasyonel siyaset tarzını değil karizmatik bir siyaset tarzını benimser. Griffin’e göre, faşizm materyalizmi ve Marksizm’i reddetmekle birlikte medeniyetin krizine dönük çözümlerini “gerçek sosyalizm” olarak sunar ve bununla bağlantılı olarak korporatist ekonomiyi, ulusal sendikalizmi ve yüksek düzeyde bir devlet planlamasını savunur. Griffin’in tabiriyle “faşist sosyalizmin” yeniden doğuşunu, ihyasını müjdelediği “ulusal cemaat”, sınıf çatışmasının aşıldığı, geleneksel hiyerarşilerin ortadan kalktığı, üreticilerin haklarını aldığı, kapitalizmin ve teknolojinin

sömürünün sona ereceği yeni bir düzenin inşasına dönük kullanıldığı bir ulustur. Homojen hale getirilmiş, mükemmel şekilde tanzim edilmiş bu “ulusal cemaatin” inşası güçlü bir merkezileşmeyi, kapsamlı toplumsal mühendislik projelerini, propaganda ve endoktrinasyon, baskı ve terör yoluyla toplumsal bir mutabakat imal edecek mekanizmaları gerektirdiğinden, faşizmin ideolojik özü totaliteryanizme yönelik bir arzuyu da barındırmaktadır. Bunun yanında faşizm, tüm ultra-milliyetçilikler gibi ulusu ve kültürü organik bir şekilde kavradığı için doğası gereği ırkçıdır ancak bu durum faşizmin mutlaka öjeni, ötenazi, soykırım, anti-Semitizm ya da yabancı düşmanlığına yöneleceği anlamına gelmez – bu, faşizmin ortaya çıktığı siyasal kültüre bağlıdır. Toplumsal taban açısından bakıldığında, Griffin faşizmin heterojen bir toplumsal desteğe sahip olduğunu savunur çünkü hiçbir sınıf özü gereği palingenetik ultra-milliyetçiliğe meyilli değildir – bazı toplumsal grupların faşist hareketler içinde daha fazla temsil edilmiş olması spesifik sosyo-politik şartlarla ilgilidir. Son olarak, Griffin’e göre faşizmin, diğer ülkelerdeki faşistlerin de komünistler, liberaller gibi ortak düşmanlara karşı kendi ulusal yeniden doğuşlarını gerçekleştirmelerini desteklemek bakımından enternasyonalist bir yönü vardır ve tüm bunlar düşünüldüğünde faşizmin eklektik bir ideoloji olduğu söylenebilir (Griffin, 1995, s. 4-8).

Griffin’in üzerinde en çok durduğu konu, ideoloji olarak ciddi bir temelinin olmadığı, hatta bir anti-ideoloji olduğu, dolayısıyla faşizmi anlamak için ilkelerine bakmak yerine nedenlerine bakmak gerektiği yönündeki bakış açısına karşı, faşizmin bir ideoloji olarak ele alınması gerektiğidir. Bu ideolojinin “devrimci” ve modernleştirici gündemi, onu muhafazakârlığın ve kapitalizmin otoriter biçimlerinden, ulusun otantik üyelerinin tamamını harekete geçirmeye yönelik popülist dürtü ise onu gerçek bir toplumsal devrim gerçekleştirmeksizin yeni düzeni yukarıdan aşağıya doğru dayatan sağcı askeri rejimlerden ayırmaktadır (Griffin, 2012, s. 6).

Griffin açısından, kitle mobilizasyonu ile devrimci yeni bir sosyal ve etik düzen kurmayı amaçlayan İtalya ve Almanya’daki faşist rejimler ile toplumsal mühendislik mekanizmaları ve baskıyla statükoyu sürdürmeyi amaçlayan otoriter sağcı rejimler arasındaki farkı belirleyen palingenetik popülist ultra-milliyetçiliktir. Aslına bakılırsa, Griffin’e göre birçok askeri diktatörlük, lider kültü yaratma, popülist milliyetçi duygulara seslenme ve geleneksel aileyi ya da dini değerleri öne çıkarma yoluyla basitçe rıza imal etmekte ve ideolojik eksikliğini gizlemektedir (Griffin, 1995, s. 9).

Griffin, Faşizm ve Nazizm dışında Avrupa’da 1918 sonrasında ortaya çıkan otoriter rejimlerin hiçbirinin yeni bir ulusal düzen arayışındaki popülist milliyetçiliğin “devrimci hareketinin” bir sonucu olmadığını, daha ziyade mevcut sınıfsal yapıyı ve geleneksel değerleri tehdit etmeksizin, istikrarı ve güçlü yönetimi yeniden tesis etme amacındaki yönetici elit içerisindeki bir fraksiyonun iktidarı ele geçirmesinin sonucu olduğunu düşünmektedir. Griffin’e göre reaksiyoner ve muhafazakâr olan bu rejimlerin bazıları aynı

zamanda anti-faşisttir ancak kitle siyaseti çağında bu rejimler de halk meşruiyetine ihtiyaç duymuştur. Bu tür muhafazakâr ve askeri diktatörlükler, ritüel siyasetine, lider kültürüne, palingenetik bir retoriğe, acımasız bir paramiliter birliğe, dinamik bir gençlik örgütüne ve monolitik bir parti devletine sahip olduklarından faşist rejimlere benzemekle birlikte bu durum onları faşist olarak adlandırmaya yetmez. Bunun nedeni, bu rejimlerin faşist rejimleri kozmetik bir şekilde taklit etmesi, ulusun otantik üyelerinin “devrimci hareketine” dayanmaktansa onu manipüle etmesi, otoriter yönetimlerini devrimci dinamizm maskesiyle yukarıdan aşağıya doğru dayatmasıdır. Griffin’e göre faşist rejimlerle görünüşteki benzerliklerine karşın, ideolojilerinin çekirdeğinde, anti-muhafazakâr olduğu kadar anti-liberal ya da anti-Bolşevik de olan yeniden doğuş miti yer almadığı müddetçe bu rejimler faşist olarak sınıflandırılmaz. “Gerçek” faşizmden ayırt etmek için faşizan, pseudo-faşist, proto-faşist, yarı-faşist, faşistleşmiş vb. terimlerle ifade edilen bu rejimler için Griffin “para-faşist” terimini önermiştir. Örneğin, Portekiz’deki Salazarizm yani *Estado Novo*, İtalyan faşizminin birçok unsurunu kendine uyarlamıştır ancak Griffin’e göre rejimin ideolojik ilhamı Faşizm ya da Nazizm değil, Maurrasçı integral milliyetçilik unsurlarıyla sosyal Katolikliğin bir karışımıdır. Bu nedenle Preto’nun yeni tip bir popülist ve korporatist düzen tesis etme amacındaki faşist Ulusal Sendikalist Hareketi’ni ezmesi rejim açısından tutarlı bir girişimdir. İspanya’da ise Franco faşizmi Falanjistlerle faşist olmayan geleneksel radikal sağın zorunlu iş birliğinin bir sonucudur. Griffin’e göre lider kültürü, totaliteryanist sosyal kontrol, korporatist ekonomi gibi Frankoizmin kapsamlı faşistleştirme politikalarına rağmen amacı askeri bir diktatörlüğe devrimci dinamizm görüntüsü vermek olan bu rejim esasen reaksiyoner ve otoriterdir ve para-faşizmin ötesine asla geçememiştir (Griffin, 1993, s. 120-24; Griffin, 1995, s. 9).

Griffin, faşist hareketlerin savaş arası dönemde İtalya ve Almanya haricindeki ülkelerde devrimci girişiminde başarısızlığa uğramış olmakla birlikte bazılarında çok zayıf bazılarında ise daha ciddi destek bularak Avrupa ülkelerinin birçoğunda (Avusturya, Macaristan, Romanya, İsveç, İsviçre, İngiltere, Finlandiya gibi) ortaya çıktığını, bununla birlikte birbirlerinden çok farklı özellikler gösterdiğini vurgulamaktadır. Bu hareketler örgütsel yapı, kitle desteği, liderlik tarzı, ırkçılık biçimi, toplumsal taban ve ultra-milliyetçilik mitin spesifik içerikleri bakımından geniş bir çeşitlilik sunmaktadır. Buna karşın, tüm bu hareketlerin ortak noktası, ideolojik fikirlerinin çekirdeğinde palingenetik ultra-milliyetçiliğin bulunmasıdır (Griffin, 1993, s. 136-37).

Griffin’in siyasal din, emperyalizm, lider kültürü, para-militarizm, korporatizm ya da gençlik örgütleri gibi unsurları göz önünde bulundurmakla birlikte tanımlayıcı unsurlar olarak ele almadığına, bunları faşist ideolojinin çekirdek özelliklerinden ziyade savaş arası Avrupa’nın kendine özgü koşullarının sonucu olarak gördüğüne dikkat edilmelidir. Griffin’e göre eğer savaş arası faşizmin somut tezahürleri faşist ideolojinin

tanımlayıcı özellikleri yani özü olarak ele alınırsa, faşizmin günümüzün şartlarında büründüğü biçimleri saptamak, örneğin Nazizm ile çağdaş ABD’deki ırkçı gruplar arasındaki ya da 1930’larda Julius Evola tarafından vaaz edilen Nazi yanlısı Avrofaşizm ile Aleksandr Dugin’in çağdaş Rus Avrasyacı Yeni Sağ ve Andres Breivik’in Müslümanları Avrupa’dan kovacak yeni Tapınak Şövalyeleri vizyonu arasındaki “açık sürekliliği kabul etmek imkansız hale gelir” (Griffin, 2012, s. 13). Sonuç olarak Griffin’e göre faşizmin ideolojik özünü milliyetçilik oluşturmaktadır ancak bu, “devrimci” ve modernleştirici bir gündemi olan ve organik bir şekilde kavradığı ulusu canlandırmaya yönelik popülist dürtüyle hareket eden bir milliyetçiliktir (Griffin, 2012, s. 6-7).

Griffin, *International Fascism* (1998) derlemesine yazdığı önsözde faşizmin tanımı konusunda genel kabul gören bir tanımın (popülist ultra-milliyetçiliğin palingenetik biçimi) oluşmaya başladığını iddia etmiştir. Ona göre faşizm uzun yıllar boyunca nihilist, barbar, anti-modern, ideolojik bir içerikten yoksun, küçük burjuva, kapitalist reaksiyoner bir hareket olarak görülmüştür. Ancak faşizmi artık birtakım olumsuzlamalardan ya da ritüel siyasetinden ibaret görmeyen ve onu tıpkı muhafazakarlık, anarşizm ya da liberalizm gibi ideal toplum düzenine ilişkin pozitif, ütopyik vizyona – bir taraftan temel aksiyonlar matrisini korurken diğer taraftan yerel koşullar tarafından belirlenen bir dizi farklı biçime bürünebilen bir vizyon – sahip bir ideoloji olarak ele alan yeni bir mutabakat oluşmuştur (Griffin, 1998, s. X).

Bu yeni mutabakatın temel dayanakları nelerdir? Birincisi, yeni mutabakat yöntem olarak, Weber’den mülhem ideal tip yaklaşımını benimser. Faşizmin vazgeçilmez özelliklerine dayalı birtakım listelerden yola çıkarak bir faşist minimum tanımlar ve bu sayede faşizmi diğer sağcı ideolojilerden, örneğin geleneksel muhafazakarlıktan ayırır. İkincisi, burada ayırt edici olan, faşizmi öncelikle bir ideoloji olarak ele almadaki ısrardır. Faşizm, teröre dayalı şovenist bir diktatörlükten ibaret görülemez; tıpkı diğer ideolojiler gibi ideal toplumsal yapı ve siyasal düzene ilişkin birtakım tasarıları olan bir ideoloji, bir düşünceler bütünüdür. Buna göre ideoloji, rejim ya da hareketi belirler; başka bir ifadeyle, fikirler eylemlerden önce gelir. Üçüncüsü, yeni mutabakat, faşizmin entelektüel ya da kültürel kaynaklarına yönelik ciddi bir ilgi duyar (kültürelci eğilim) çünkü faşizmin iktidara gelmeden çok önce kültürel bir olgu olarak ortaya çıktığını savunur. Bu entelektüel kaynağın, milliyetçi fikirlerden olduğu kadar sosyalist düşünceden de ciddi şekilde beslendiğini düşünür. Dördüncüsü, kısa ve öz bir faşizm tanımından yanadır ve bu tanım faşizmi milliyetçiliğin belirli bir biçimiyle (palingenetik ya da “devrimci”) ilişkilendirmektedir (Renton, 1999: 22-23).

Griffin’e göre oluşan mutabakatın izlerine yakın dönemli birçok çalışmada rastlanmaktadır (Griffin, 2014, s. 261). Griffin, Stanley Payne, Aristotle Kallis ve Constantin Iordachi gibi önemli faşizm uzmanları başta olmak üzere birçok araştırmacının da karşılaştırmalı faşizm çalışmaları literatüründe bir uzlaşmanın oluştuğunu kabul ettiğini iddia etmektedir. Nazi Almanyası ve Adolf Hitler konusunda dünyadaki en önemli

tarihçilerden biri olan ve Nazizm’i faşizm ve totaliteryanizmden ayırıştırarak biricikliğine dikkat çeken Ian Kershaw’ın (2004, s. 247) da “ulusal yeniden doğuş arayışının bütün faşist hareketlerin kalbinde yattığının” altını çizerek kendi tezini teyit etmiş olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Griffin, Martin Blinkhorn, James Gregor, Robert Paxton, Michael Mann, Arnd Bauerkämper ve Wolfgang Wippermann gibi yeni mutabakata şüpheci yaklaşan, hatta Daniel Woodley, Mark Neocleous gibi Marksist bir faşizm kuramı geliştiren faşistologların dahi faşizm hakkında kendi tanımıyla uyumlu açıklamalar yaptığını öne sürmektedir. Kısacası, Griffin’e göre giderek artan sayıda araştırmacı, faşizmin modernleştirici ve statüko karşıtı “devrimci” bir ideoloji olduğu varsayımına dayanan belirli bir kültüralist yaklaşımı benimsemekte ve faşizmin tanımlayıcı bir bileşeni olarak özellikle yeniden doğuş mitine atıfta bulunmaktadır (Griffin, 2012, s. 8-13; Griffin, 2002, s. 27). Griffin (2012, s. 7) bu iddiasına, farklı ülkelere yönelik faşizm çalışmalarından birçok örnek göstermektedir (Örn. bkz. Copsey, 1994; Gentile, 1996; Berezin, 1997; Payne, 1995; Eatwell, 1996; Linehan, 2000; Shenfield, 2001; Copsey, 2004; Sândulescu, 2004; Shields, 2007; Love, 2007; Orlow, 2009).

TANIMIN ZAYIFLIĞI: FAŞİZM EYLEM VE ÖRGÜTLENME BİÇİMLERİNDEN YALITILABİLİR Mİ?

Griffin, özellikle Anglofon faşizm çalışmalarında önemli bir etkiye sahip olmasına rağmen, birçok araştırmacı tarafından farklı açılardan eleştirilmiştir (Love, 2007, s. 448-449). Werner Loh, 2002 yılında Griffin’i bir forum tartışması için davet etmiş ve aralarında Andreas Umland, James Gregor, Wolfgang Wippermann, Ernst Nolte, Robert Soucy, Roger Eatwell ve Stanley Payne gibi Almanca ve İngilizce konuşan uzmanların katılımıyla *Erwägen Wissen Ethik* dergisinin 15. ve 16. ciltlerinde Griffin’in tanımı üzerine kapsamlı bir tartışma gerçekleştirilmiştir. Bu tartışma daha sonra bir derleme olarak kitaplaştırılmıştır (Bkz. Griffin, Loh ve Umland, 2014). Eleştirilerin temelinde, Griffin’in faşizmin ideolojik özüne odaklanmış olması yer almaktadır. Buna göre, Griffin faşizmin yalnızca ideolojik doğasıyla ilgilenmiş, palingenetik ultra-milliyetçiliğe aşırı önem atfetmiş ve homojenleştirmenin bir gereği olan baskı, dışlama ve şiddet gibi unsurları göz ardı etmiştir.

Griffin faşizmi, Mussolini İtalya’sının veya Hitler Almanya’sının fiili uygulamalarından ziyade faşist entelektüellerin faşizm hakkındaki düşünceleri üzerinden tanımlamış başka bir deyişle faşizmin *ne yaptığından çok ne söylediğiyle* ilgilenmiştir. Ancak faşizm analizinde toplumsal ve tarihsel şartların göz ardı edilmesi, soyut projelerin somut gerçeklerden, teorinin pratikten daha önemli hale gelmesine yol açmaktadır. Griffin’in idealist yaklaşımı, bir mitin nasıl olup da bir hareketi yönlendirdiğini ya da bütünleştirdiğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır çünkü fikirler serbestçe dolaşmadığına göre güç örgütleri olmadan fikirlerin de bir ağırlığı olamaz. Faşizmin gücü kolektif inançlardan değil esas olarak kolektif

eylem ve örgütlenme biçimlerinden kaynaklanmaktadır. İdeolojinin ve faşist entelektüellerin kitleler üzerindeki etkisi inkâr edilemez ancak faşistler ulusun mitsel yeniden doğuşundan daha pratik ekonomik programlar önermiş ve politik stratejiler geliştirmiş olduğu için bu denli destek görmüştür. Ayrıca faşizmin İtalya ve Almanya'daki başarısında, siyasi alternatifleri düşmanlaştırarak baskı ve şiddet yoluyla sindirmesinin ve siyasi alandan dışlamasının etkili olduğu unutulmamalıdır. Faşizm eylem ve örgütlenme biçimlerinden yalıtıldığında, örneğin şiddet ve paramilitarizmden arındırıldığında, sadece ulusal yeniden doğuş mitiyle ilişkili bir faşizm neden zararlı olsun ki (Mann, 2004, s. 12-13; De Grand, 2014, s. 96)?

Diğer yandan faşizmi karakterize ettiğine inanılan düşüncelerden bazıları bütünüyle milliyetçi düşüncelerdir ve milliyetçilerin birçoğu faşist değildir (Renton, 1999, s. 27). Dolayısıyla Griffin'in tanımından hareketle hangi birey, grup, hareket ve/veya rejimin faşist olarak adlandırılıp hangisinin adlandırılmayacağı sorusuna net bir cevap vermek mümkün değildir çünkü "mitsel çekirdek", "palingenetik", "popülist" ve "ultra-milliyetçilik" gibi terimler açık bir şekilde tanımlanmamıştır (Gregor, 2014, s. 115-122). Neredeyse tüm ultra-milliyetçilikler bir şekilde palingenetik ve popülist olduğundan, Griffin'in tanımına göre hepsi *ipso facto* faşist olarak adlandırılmalıdır. Dolayısıyla sınırlar net bir şekilde belirlenmediğinde ideal tipler kullanışsızdır (Payne, 2014, s. 177-178).

Griffin'in faşizmi en özet şekilde "devrimci" bir milliyetçilik olarak görmesi belki de tanımının en tartışmalı yönünü oluşturmaktadır çünkü devrimcilik ile kastedilenin ne olduğu açık değildir. Griffin savaş arası faşizmi sol tehdide karşı sağcı tepkilerle değil, "devrimci", anti-muhafazakâr sağ güçlerle ilişkilendirmektedir. İtalyan ve Alman rejimlerinin temel ekonomik ve sosyal politikaları daha ziyade reaksiyoner olduğuna göre Griffin'in "devrimci" ifadesi politik ve kültürel alanla mı sınırlıdır? Mülkiyet ve gelir dağılımı ile sınıfsal yapı faşist yönetim altında genel olarak fazla değişmediğine göre faşizmin kapitalizmin krizine yönelik çözüm önerisi nasıl "devrimci" olmaktadır? Gerek PNF gerekse de NSDAP'nin toplumsal kompozisyonuna bakıldığında, küçük girişimcilerin, toprak sahiplerinin, bürokratların, eski subayların, profesyonel meslek sahiplerinin, entelektüellerin ve orta sınıfların ağırlıkta olduğu ve sol tehdide karşı faşizmin koruyuculuğunu talep ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kitleyi bir araya getiren birkaç ortak öğeden bahsedilebilir: 1918 sonrasının krizlerine yönelik eşitlikçi kolektivist çözümlere karşı derin bir düşmanlık, liberalizmin sosyalizmi kontrol altına almak ve toplumu bir arada tutmak için yetersiz olduğu inancı, aşırı milliyetçilik ve Hitler'in/Mussolini'nin baskın rolünün kabulü. Ayrıca, bazı farklar bulunmakla birlikte, 1930'larda Avrupa'daki faşist hareketlerin çoğunun kültürel modernizmin yozlaştırıcı etkilerine ve "dinsiz Marksistlere" karşı Hristiyan değerleri, geleneksel cinsiyet rollerini ve aile yapısını savunan bir propaganda yaptığı da hatırlanmalıdır (Soucy, 2014, s. 212-214; Roberts, De Grand, Antliff ve Linehan, 2002, s. 265). Dolayısıyla, Renton (1999, s. 25) Griffin'in ve genel olarak jenerik faşizm ekolünün faşist

pratiğin “devrimci” içeriğini abarttığını, faşist hareketlerdeki bazı eski sosyalistlerin varlığına aşırı anlam yükleyerek faşizmi sanki sol bir ideolojiymiş gibi gösterdiğini ve genel olarak faşizmi olduğundan çok daha olumlu bir hareket olarak resmettiğini öne sürmektedir. Faşizm, faşistlerin kendileri hakkındaki düşüncelerinden yola çıkarak tanımlandığında, faşizmin faşist olmayan bir kavrayışını gerçekleştirmek nasıl mümkün olabilir?

Griffin’e ve genel olarak jenerik faşizm literatürüne yönelik önemli bir eleştiri, bu yaklaşımın faşizmi spesifik bir zamanda başlayan ve tek bir coğrafyadan veba gibi yayılan bir ideoloji olarak ele aldığı yönündedir. Bu eleştiriye göre jenerik faşizm yaklaşımı İtalyan Faşizmini prototipi olarak kabul etmektedir çünkü faşist isimli ilk örgüt orada ortaya çıkmıştır. Larsen’a göre jenerik faşizm literatürü faşizmi üretenin “İtalyan bağlamı içinde” bir şey olduğunu ve faşizmin yayılmasının İtalyan Faşizminin biçim ve içeriğinin taklit edilmesinden ibaret olduğunu ima etmektedir. Başka bir ifadeyle, jenerik açıklama, olgunun ilk örneğine yani “ilk faşistlere” sıkı sıkıya bağlıdır ancak “ilk vaka, en önemli vaka olmayabilir” (Larsen, 2001, s. 722).

Jenerik faşizm literatürü, farklı vakaları da içeren genel bir faşizm tanımı geliştirmek amacıyla bir dizi özellikten oluşan uzun ve karmaşık listeler önermiştir. Bunu sadeleştirmeye çalışan Griffin’in ulusal yeniden doğuş miti ise faşist minimumu farklı faşist hareketleri bir araya getiremeyecek kadar minimal hale getirmiştir. Faşist hareket ve rejimler birbirlerinden çok farklı özellikler gösterdiğinden, Griffin her birinin ayrı ayrı çalışılmasını önermektedir ki bu da bizi Griffin’in temel amacı olan genel bir faşizm tanımına neden ihtiyaç duyduğumuz sorusuna geri götürmektedir (De Grand, 2014, s. 96).

Eatwell’a göre Griffin’in kısa ve öz faşizm tanımı çeşitli sorunlar içermektedir. İlk olarak, faşizmin çeşitliliği, kapsayıcı kısa bir tanım geliştirmeyi zorlaştırmaktadır. İkincisi, faşist ideolojinin duygulara hitap eden mitsel yönüne aşırı vurgu yapılması, rasyonel çekiciliğinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Örneğin, faşizm tarafına geçen eski sendikalistlerin çoğu, Sorel’e kıyasla mite çok daha az önem verirken, sosyo-ekonomik örgütlenme hakkında somut doktrinler geliştirmeye daha fazla odaklanmıştır. Üçüncüsü, yeniden doğuş temasının Batı kültüründe önemli bir yeri olduğunu vurgulayan Eatwell, faşist ikonografide Anka Kuşu ya da İsa’nın dirilişi gibi sembol ve metaforlarla bu temanın sıkça kullanılmasını ideolojiyle değil propagandayla ilişkilendirmektedir – radikal toplumsal dönüşüm iddiasının toplumun aşına olduğu bir tema üzerinden yapılan propagandası. Ayrıca faşist olarak adlandırılmayacak birçok hareket de bu temayı açıkça kullanmıştır. Dördüncüsü, Eatwell’a göre Griffin’in tanımında yer alan “popülizm” terimi tarifi zor bir terimdir ve farklı anlamları mevcuttur. Üstelik Goebbels dahil birçok faşist, kitleler için aşağılayıcı sıfatlar kullanmaktadır. Son olarak, Griffin’in tek cümlelik tanımı, ekonomiyi tamamen göz ardı etmektedir. Halbuki faşizmin bir ideoloji olarak ele alınması, insan doğası ile ekonomik ve siyasal yaşamın örgütlenmesi

gibi meseleler hakkındaki bir düşünceler bütünü olarak tanımlanmasını gerekmektedir. Örneğin, Eatwell'a göre kısmen soldan etkilenmiş üretken üçüncü yol ekonomi anlayışı, faşist ideolojiyi tanımlamada kritik bir öneme sahiptir ve faşistlerin amacı ekonomik dinamizm ve yeni teknolojiyi daha az yabancılaştırıcı bir çalışma anlayışı ve sosyal yapıyla harmanlamaktır (Eatwell, 1996, s. 311-312; Eatwell, 2010, s. 137-138; Eatwell, 2014, s. 105).

Griffin, faşizm tanımına ve bu tanımın yaygın bir şekilde kabul gördüğü iddiasına yönelik eleştirilere farklı dönemlerde cevap vermiştir (Griffin, 2002; Griffin, 2012; Griffin, 2014). Marksistlerden gelen eleştirilerin üzerinde fazla durmamıştır. Liberallerden gelen eleştirilere genel cevabı ise, eleştirmenlerinin dahi faşizmin ideolojik yönüne bir şekilde vurgu yaptıkları ve açık ya da örtük biçimde “rejeneratif mitin” faşizmin merkezinde yer aldığını kabul ettikleri şeklindedir (Griffin, 2012, s. 11). Örneğin, Griffin'e göre Paxton, Gregor ya da Kallis gibi faşizmi bir rejim olarak çalışan araştırmacılar, eski totaliteryanizm tezi bağlamında inşa edilen kavramların aksine, faşizmin somut tezahürünün tanımlanması için “yeni mutabakata” karşılık gelen ideolojik kriterler önermiştir (Griffin, 2002, s. 36). Yine de Griffin'in eleştirileri dikkate aldığı ve yeniden doğuş temasının merkezi konumunu korumakla birlikte daha kapsayıcı bir model oluşturabilmek için modernizm, totaliteryanizm, ulus, etnik temizlik, aşkınlık gibi kavramları ekleyerek tanımını birkaç kez güncellediği belirtilmelidir (Griffin, 1998; Griffin, 2007).

SONUÇ

Faşizm hakkındaki kuramsal tartışmalar, faşizmin tarihsel olarak ortaya çıkışından bu yana sürmektedir. Yakın dönemli çalışmalar, faşizmin ideolojik özüne odaklanarak faşizm ile diğer sağcı otoriter akımları birbirinden ayırmaya çalışmaktadır. Faşizmin entelektüel kaynaklarını araştıran ideolojik-kültürelci yaklaşım, eylemlerden ziyade fikirleri merkeze almaktadır. Bu yaklaşımda bir ideal tip olarak faşizm, farklı faşist hareketleri kapsayacak jenerik bir kavramdır. Esasen bu yaklaşımın liberal tarihçiler tarafından benimsendiği, buna karşın faşizm hakkında genel bir açıklama yapma girişiminin çok daha önce Marksistlerce yapıldığı da unutulmamalıdır. Jenerik faşizm ekolünün ayırt edici özelliği ise faşizmi kapitalizmle ya da ekonomik altyapıyla değil, kültürel kaynaklarla açıklamasıdır.

1945 öncesi ve sonrasındaki, Avrupa'daki ve Avrupa dışındaki farklı faşist hareket ve rejimleri kapsayacak biçimde, faşizmin diğer araştırmacılar tarafından kullanışlı bulunacak jenerik bir tanımını yapmanın oldukça zor bir iş olduğu kabul edilmelidir. Bu bakımdan Griffin'in yaklaşımı dikkate şayandır ve çalışmalarının jenerik faşizm literatüründeki etkisi yadsınamaz. Faşizmi tanımlamak için geliştirilen uzun listeleri sadeleştirerek kısa ve öz bir tanım oluşturması, faşizmi diğer sağcı otoriter rejimlerden ayırması, klasik faşizm ile güncel faşist hareketler arasındaki yakınlığı vurgulaması, faşizmin milliyetçi yönüne

odaklanması, faşist metinleri “ciddiye alması” ve totaliteryanist yaklaşıma alternatif geliştirmesi Griffin’in karşılaştırmalı faşizm literatürüne yaptığı önemli katkılar arasında yer almaktadır.

Ayrıca faşizmin kültürel kaynaklarına, mitsel anlatılara, ritüel ve sembollere yaptığı vurgu, faşizmin geniş kitlelerce kabulünde yalnızca baskı, şiddet ve göz boyamanın yeterli olmadığını göstermesi bakımından değerlidir. On dokuz yüzyılın sonlarından itibaren Aydınlanma değerlerine ve liberal ideolojiye karşı gelişen entelektüel tepkinin faşizmin destekçileri üzerinde belirli bir etkisi olduğu açıktır. Bolşevik “tehdidine” ve “yozlaştırıcı” kültürel modernizme yönelik tepki, orta sınıflardaki milliyetçi hassasiyetleri yükseltmiştir. Griffin’in jenerik modeli, faşistleri bir araya getiren ve öfkelerini siyasal bir söyleme dönüştüren kültürel kaynakları araştırmak, faşist sanat ve edebiyatın merkezi temalarını çözümlenmek açısından yararlı bir çerçeve sağladığı gibi klasik faşizm ile çağdaş neo-faşist hareketler arasındaki benzerlikleri göstermek açısından da faydalıdır.

Bununla birlikte, faşist yazarların metinlerinden yola çıkarak, faşizmin faşist olmayan bir kuramının ne ölçüde geliştirebileceği şüphelidir. Faşizmin, radikal bir hareket olduğu ve integral milliyetçilikle bağlantılı olduğu kabul edilse bile kapitalizm karşıtı “devrimci” bir ideoloji olduğu görüşü aslında faşistlerin kendi propagandasıdır. Auschwitz dahil birçok Nazi toplama kampının kapısında *Arbeit macht frei* [çalışmak özgürleştirir] sloganının yazdığı unutulmamalıdır. Faşizmin yaptığı, sosyo-ekonomik düzeydeki çatışmaları sembolik düzeyde çözüme kavuşturmaya çalışmaktan ibarettir.

Ayrıca Griffin, faşist sembollerin, mitlerin ya da düşüncelerin kitleleri nasıl mobilize ettiğini açıklayamamaktadır. Üstelik faşizmle ilişkilendirilen birçok düşünceyle aslında diğer sağcı hareketlerde de karşılaşılmaktadır. Faşist düşüncelerin, örneğin ulusal yeniden doğuşun, birçok farklı hareket tarafından kullanıldığı bir gerçektir. Faşist partileri diğer geleneksel sağ muhafazakâr partilerden ayıran temel nokta savundukları fikirler değil örgütlenme biçimleri ve siyasal davranışları olmuştur. Dolayısıyla, tarihsel bağlam arka plana atılarak faşizm eylem ve örgütlenme biçimlerinden yalıtıldığında, hangi hareketin faşist hangisinin faşist olmadığını belirlemek oldukça güçleşmektedir. Son olarak, Griffin’in tanımını çeşitli ölçülerde benimseyenlerin dahi yeni mutabakat iddiasına şüpheli yaklaştığı vurgulanmalıdır. Üstelik böyle bir mutabakat varsa bile bunun Anglofon dünya ile sınırlı kaldığı açıktır.

Yine de Griffin’in tanımının özellikle faşist kültür ve sanat (Bkz. Affron ve Antliff, 1997; Braun, 2000; Antliff, 2007) gibi spesifik alanlardaki kullanım değerinin yüksek olduğu söylenebilir (Eatwell, 2010, s. 138; Eatwell, 2014, s. 104). Çünkü paligenetik milliyetçiliğin Janus yüzlü doğası, çökmekte olan politik bedeni yeniden canlandırmak için geçmişin bazı öğelerini yirminci yüzyıl endüstriyalizmi ve teknolojiyle uyumlu yeni bir toplumun yaratılmasına hizmet edecek şekilde kullanan faşist estetik ile geçmişe nostaljik

veya gerici bir dönüşü amaçlayan estetik biçimleri arasındaki farka işaret etmektedir (Roberts vd., 2002, s. 268). Yeniden doğuş teması, Gregor, Mosse, Sternhell dahil olmak üzere önceki birçok araştırmacı tarafından da vurgulanmıştır ancak Griffin, bunu faşizm tanımının merkezine yerleştirmiş olmasıyla benzersizdir (Eatwell, 1996, s. 311). Faşist propagandada sıklıkla karşılaşılan ulusal beka, ahlaki yozlaşma, ulusal diriliş gibi temaların izini sürerken, Griffin'in yaklaşımı – tüm eksiklerine rağmen – önemli bir kavramsal çerçeve sağlamaktadır.

Griffin'e göre faşizmin mitsel çekirdeğindeki merkezi unsur *palingenesis*, yeniden doğuş, uç noktasına varan bir yozlaşmanın ardından gelen bir tazelenme ve yeni bir başlangıç vizyonudur. Palingenetik mit, İsa'nın yeniden dirilişi inancında olduğu gibi başta Hristiyanlık olmak üzere birçok siyasal dinin özünde mevcuttur. Faşizmin ideolojik özünün bir diğer merkezi bileşeni olan popülist ultramilliyetçilik ise modernleşmenin ve uluslaşmanın etkisiyle feodal ve mutlakiyetçi geleneksel yapıların çözülerek, halka dayanan egemenlik düşüncesinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. *Fin de siècle* etkisiyle materyalizme, rasyonalizme, pozitivizme, burjuva değerlere ve liberal demokrasiye dayanan Batı medeniyetinin çökmekte olduğuna yönelik karamsar bakış açısı milliyetçi çözümleri giderek radikalleştirmiştir. XIX. yüzyılın sonunda, yozlaşmış kabul edilen liberal medeniyetin tüm kurumlarıyla topyekûn ve radikal bir ahlaki yenilenmeye ihtiyaç duyduğu düşüncesi entelektüeller arasında oldukça yaygınlaşmıştır. Bu düşünce, idealize edilmiş bir etnik kültür anlayışı, Yahudi karşıtlığı, Ari ırk yaklaşımı, Sosyal Darwinizm, ırksal eşitsizlik kuramları vb. ile harmanlanarak ırkçı bir söyleme dönüşmüştür. Nihayet, ırksal önyargılar folklor, tarihyazımı, antropoloji, kriminoloji, genetik, öjeni, vb. yoluyla pekişti(rildi)ğinde, toplumun ahlaki yozlaşmasının önüne ancak yabancı unsurlardan arındırılarak geçilebileceği fikri dar bir entelektüel zümreyle sınırlı olmaktan çıkmıştır.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı deneyiminin yol açtığı siyasi, toplumsal ve ekonomik çalkantılar, etnik, politik ve sınıfsal temelli çatışmalar, sokak şiddeti, kitlesel işsizlik, giderek artan belirsizlik, korku ve öfke faşist propaganda için uygun şartları sağlamıştır. Renton'un (1999, s. 34) vurguladığı gibi ekonomik geri kalmışlık ve savaş, devrime ve ardından karşı devrime yol açmıştır. Dolayısıyla, her siyasi hareket kendi tarihselliği içerisinde ele alınmalıdır. Örneğin, günümüzde Avrupa'da sıkça karşımıza çıkan popülist radikal sağ partiler, savaşın değil barış döneminin ürünleridir. Bu partilerin tabanını sosyal devletin gerileyişi, göç ve finans krizleri güçlendirmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı makaledeki tüm katkının kendine ait olduğunu bildirmiştir. Araştırmacı herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Researcher declared that all contributions to the article were his own. Researcher have not declared any conflict of interest.

KAYNAKÇA

- Adorno, T., E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson ve N. Sanford. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper ve Bros.
- Affron, M. ve M. Antliff (editörler) (1997). *Fascist visions: Art and ideology in France and Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Allardyce, G. (1979). What fascism is not: Thoughts on the deflation of a concept. *The American Historical Review*, 84(2), 367-388.
- Antliff, M. (2007). *Avant-garde fascism: The mobilization of myth, art and culture in France, 1909–1939*. Durham, NC: Duke University Press.
- Bauerkämper, A. (2006). *Der faschismus in Europa 1918–1945*. Stuttgart: Philipp Reclam.
- Bauernkämper, A. (2006). A new consensus? Recent research on fascism in Europe, 1918–1945. *History Compass*, 4(3), 536-566. doi: 10.1111/j.1478-0542.2006.00316.x
- Beetham, D. (1983). *Marxists in face of fascism: Writings by Marxists on fascism from the inter-war period*. Manchester: Manchester University Press.
- Berezin, M. (1997). *Making the fascist self: The political culture of interwar Italy*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Berkes, N. (1943). Modern ekonominin tezatlarından faşizm. *Yurt ve Dünya*, 33, 325-330.
- Bölükbaşı, M. (2012). *Faşist estetik: Leni Riefenstahl filmleri üzerine bir inceleme* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Braun, E. (2000). *Mario Sironi and Italian modernism: Art and politics under fascism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cammett, J. M. (1967). Communist theories of fascism, 1920-1935. *Science & Society*, 31(2), 149-163.
- Cârstocea, R. (2020). Approaching generic fascism from the margins: On the uses of ‘Palingenesis’ in the Romanian context. C. Iordachi (Ed.), *Beyond the fascist century: essays in honour of Roger Griffin* içinde (s. 153-176). Cham: Palgrave Macmillan.
- Childers, T. (1983). *The Nazi voter: The social foundations of fascism in Germany, 1919–1933*. Chapel Hill and Londra: University of North Carolina Press.
- Copsey, N. (1994). The ideology of the British National Party. *Politics*, 14(3), 101-108.
- Copsey, N. (2004). *Contemporary British fascism: The British National Party and the quest for legitimacy*. New York: Palgrave Macmillan.

- De Felice, R. (1977). *Interpretations of fascism*. Cambridge: Harvard University Press.
- De Grand, A. (2014). Griffin's new consensus: A bit too minimal? R. Griffin, W. Loh, & A. Umland (editörler), *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right* içinde (s. 94-98). Stuttgart: Ibidem.
- Dimitrov, G. (1972). *Selected works* (Cilt 2). Sofia: Sofia Press.
- Drábik, J. (2020). The history of Czech fascism: A reappraisal. C. Iordachi (Ed.), *Beyond the fascist century: Essays in honour of Roger Griffin* içinde (s. 177-194). Cham: Palgrave Macmillan.
- Drucker, P. (1939). *The end of economic man*. New York: John Day.
- Eatwell, R. (1992). Towards a new model of generic fascism. *Journal of Theoretical Politics*, 4(2), 161-194. doi: 10.1177/0951692892004002003
- Eatwell, R. (1996). *Fascism: A history*. Londra: Allen Lane.
- Eatwell, R. (1996). On defining the 'fascist minimum': the centrality of ideology. *Journal of Political Ideologies*, 1(3), 303-319.
- Eatwell, R. (2010). The nature of generic fascism: The fascist minimum and the fascist matrix. C. Iordachi (Ed.), *Comparative fascist studies: New perspectives* içinde (s. 134-161). Londra and New York: Routledge.
- Eatwell, R. (2014). The nature of fascism: Or essentialism by another name? R. Griffin, W. Loh, & A. Umland (editörler), *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right* içinde (s. 104-109). Stuttgart: Ibidem.
- Friedrich, C. J., & Brzezinski, Z. K. (1956). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Fromm, E. (1942). *Fear of freedom*. Londra: Kegan, Paul and Company.
- Gentile, E. (1975). *Le origini dell'ideologia fascista*. Bari: Laterza.
- Gentile, E. (1996). *The sacralization of politics in fascist Italy*. (Çev. K. Botsford) Cambridge, Massachusetts ve Londra: Harvard University Press.
- Goldberg, J. (2007). *Liberal fascism: The secret history of the American left from Mussolini to the politics of meaning*. New York: Doubleday.
- Gordon, L. (2023). The American fascists. G. D. Rosenfeld ve J. Ward (Editörler), *Fascism in America: past and present* içinde (s. 141-169). New York: Cambridge University Press.
- Gottfried, P. (2016). *Fascism: The career of a concept*. DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Göze, A. (2009). *Liberal Marxiste faşist nasyonal sosyalist ve sosyal devlet*, İstanbul: Beta.
- Gregor, A. J. (1974). *Interpretations of fascism*. Morristown: General Learning.

- Gregor, A. J. (2000). *The faces of Janus: Marxism and Fascism in the twentieth century*. New Haven and Londra: Yale University Press.
- Gregor, A. J. (2009). *Marxism, fascism, and totalitarianism: Chapters in the intellectual history of radicalism*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Gregor, A. J. (2014). Roger Griffin, social science, fascism, and the extreme right. R. Griffin, W. Loh ve A. Umland (Editörler), *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right* içinde (s. 115-122). Stuttgart: Ibidem.
- Griffin, R. (1993). *The nature of fascism*. Londra ve New York: Routledge.
- Griffin, R. (Ed.). (1995). *Fascism*. Oxford: Oxford University Press.
- Griffin, R. (Ed.). (1998). *International fascism: Theories, causes and the new consensus*. Londra: Edward Arnold.
- Griffin, R. (2002). The primacy of culture: The current growth (or manufacture) of consensus within fascist studies. *The Journal of Contemporary History*, 37(1), 21-43. doi: 10.1177/00220094020370010701
- Griffin, R. (Ed.). (2005). *Fascism, totalitarianism and political religion*. Londra: Routledge.
- Griffin, R. (2007). *Modernism and fascism: The sense of a beginning under Mussolini and Hitler*. Houndmills, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Griffin, R. (2011). Fascism and culture: A mosse-centric meta-narrative (or how fascist studies reinvented the wheel). A. C. Pinto (Ed.), *Rethinking the nature of fascism: comparative perspectives* içinde (s. 85-116). Londra: Palgrave Macmillan.
- Griffin, R. (2012). Studying fascism in a post-fascist age. From new consensus to new wave? *Journal Of Comparative Fascist Studies*, 1(1), 1-17.
- Griffin, R. (2014). Da Capo, Con Meno Brio: Towards a more useful conceptualization of generic fascism. R. Griffin, W. Loh ve A. Umland (Ed.). *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right* içinde (s. 243-281). Stuttgart: Ibidem.
- Griffin, R. ve Feldman, M. (Ed.). (2004). *Fascism: Critical concepts in political science*. Londra: Routledge.
- Griffin, R., Loh, W. ve Umland, A. (Ed.). (2014). *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right*. Stuttgart: Ibidem.
- Guy, J. J. (2001). Fascism, Nazism, nationalism and the foundation of apartheid ideology. (Ed. S. U. Larsen), *Fascism outside Europe: The European impulse against domestic conditions in the diffusion of global fascism* içinde. New York: Columbia University Press.
- Hagtvet, B., & R. Kühnl. (1980). Contemporary approaches to fascism: A survey of paradigms. S. U. Larsen, B. Hagtvet ve J. P. Myklebust (Ed.), *Who were the fascists: Social roots of European fascism* içinde (s. 26-51). Oslo: Universitetsforlaget.
- Hamilton, R. F. (1982). *Who voted for Hitler?* Princeton NJ: Princeton University Press.

- Haro, L. (2011). Entering a theoretical void: The theory of social fascism and Stalinism in the German Communist Party. *Critique*, 39(4), 563-582. doi: 10.1080/03017605.2011.621248
- Hennessy, A. (1978). Fascism and populism in Latin America. W. Laqueur (Ed.), *Fascism: A reader's guide* içinde (s. 255-294). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Iordachi, C. (2010). Comparative fascist studies: An introduction. C. Iordachi (Ed.). *Comparative fascist studies: New Perspectives* içinde (s. 1-50). Londra ve New York: Routledge.
- Kakinç, T. (1968). *Mussolini kimdir, faşizm nedir?* İstanbul: AKK Kitapçılık.
- Kallis, A. A. (2003). To expand or not to expand? Territory, generic fascism and the quest for an ideal fatherland. *Journal of Contemporary History*, 38(2), 237-260.
- Kasza, G. J. (1984). Fascism from below? a comparative perspective on the Japanese right, 1931- 1936. *Journal of Contemporary History*, 19(4), 607-629.
- Kemal, F. (1928). *Benito Mussolini ve faşizm*. İstanbul: Fevzi Matbaası.
- Kershaw, I. (2004). Hitler and the uniqueness of Nazism. *Journal of Contemporary History*, 39(2), 239-254.
- Kershaw, I. (2015). *Nazi dictatorship: Problems and perspectives of interpretation*. Londra: Bloomsbury Academic.
- Kunkeler, N. D. (2021). *Making fascism in Sweden and the Netherlands: Myth-creation and respectability, 1931-40*. Londra: Bloomsbury.
- Kühnl, R. (1990). *Faschismustheorien: Ein leitfaden. aktualisierte neuauflage*. Heilbronn: Distel.
- Larsen, S. U. (2001). Was there fascism outside Europe? Diffusion from Europe and domestic impulses. S. U. Larsen (Ed.). *Fascism outside Europe: The European impulse against domestic conditions in the diffusion of global fascism* içinde (s. 705-818). New York: Columbia University Press.
- Linehan, T. (2000). *British fascism 1918-39: Parties, ideology and culture*. Manchester: Manchester University Press.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Londra: Heinemann.
- Love, G. (2007). What's the big idea? Oswald Mosley, the British Union of Fascists and Generic Fascism. *Journal of Contemporary History*, 42(3), 447-468.
- Mann, M. (2004). *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mason, T. W. (1975). *Arbeiterklasse und volksgemeinschaft: Dokumente und materialien zur deutschen arbeiterpolitik 1936-1939*. Berlin: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Moore Jr., B. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy*. Boston: Beacon Press.
- Morgan, P. (2004). *Italian fascism, 1915-1945*. Londra: Palgrave Macmillan.

- Mosse, G. L. (1999). *The fascist revolution: Toward a general theory of fascism*. New York: Howard Fertig.
- Mudde, C. (2004). *Racist extremism in Central and Eastern Europe*. Londra: Routledge.
- Mühlberger, D. (1991). *Hitler's followers: Studies in the sociology of the Nazi movement*. Londra: Routledge.
- Mühlberger, D. (Ed.). (2016). *The social basis of European fascist movements*. Londra ve New York: Routledge.
- Neocleous, M. (2005). *The monstrous and the dead: Burke, Marx, Fascism*. Cardiff: University of Wales Press.
- Nolte, E. (1965). *Three faces of fascism: Action Française, Italian Fascism, national socialism*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.
- Okyayuz, M. (2004). Klasik faşizmin kavramsallaştırılması üzerine bir deneme. *Doğu-Batı*, 30, 191-208.
- Organski, A. F. (1965). *The stages of political development*. New York: Alfred A. Knopf.
- Orhan, S. (2019). Popülizm, liberal demokrasi ve faşizm denklemi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 68(4), 795-840. doi: 10.33629/auhfd.721387
- Orlow, D. (2009). *The lure of fascism in Western Europe*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Örs, H. B. (2010). Faşizm: Modernitenin karanlık yüzü. H. Birsen Örs (Ed.). *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler içinde* (s. 477-514). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Passmore, K. (2014). Generic fascism and the historians. R. Griffin, W. Loh ve A. Umland (editörler). *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right içinde* (s. 168-174). Stuttgart: Ibidem.
- Paxton, R. O. (2004). *The anatomy of fascism*. New York: Alfred A. Knopf.
- Payne, S. G. (1961). *Falange: A history of Spanish fascism*. Stanford: Stanford University Press.
- Payne, S. G. (1980). *Fascism: comparison and definition*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Payne, S. G. (1995). *A history of fascism, 1914-1945*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Payne, S. G. (2014). Commentary on Roger Griffin's 'fascism's new faces'. R. Griffin, W. Loh ve A. Umland (editörler). *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right içinde* (s. 175-178). Stuttgart: Ibidem.
- Pinto, A. C. (Ed.). (2011). *Rethinking the nature of fascism: Comparative perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pinto, A. C. (2012). *The nature of fascism revisited*. New York: Columbia University Press.

- Pinto, A. C., & A. Kallis, (Ed.). (2014). *Rethinking fascism and dictatorship in Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Prowe, D. (1994). 'Classic' fascism and the new radical right in Western Europe: Comparisons and contrasts. *Contemporary European History*, 3(3), 289-313. doi: 10.1017/S0960777300000904
- Renton, D. (1999). *Fascism: Theory and practice*. Londra: Pluto Press.
- Roberts, D. D., De Grand, A., Antliff, M., & Linehan, T. (2002). Comments on Roger Griffin, 'The primacy of culture: The current growth (or manufacture) of consensus within fascist studies. *Journal of Contemporary History*, 37(2), 259-274.
- Robinson, R. A. (1981). *Fascism in Europe, 1919-1945*. Londra: The Historical Association.
- Sândulescu, V. (2004). Fascism and its quest for the 'new man': The case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica* (4), 349-361.
- Seton-Watson, H. (1966). Fascism, right and left. *Journal of Contemporary History*, 1(1), 183-197.
- Shenfield, S. (2001). *Russian fascism: Traditions, tendencies, movements*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Shields, J. (2007). *The extreme right in France: from Pétain to Le Pen*. Londra: Routledge.
- Sinanoğlu, N. H. (1933). *Faşizm ve onun devlet sistemi*, Ankara: Ankara Matbaası.
- Soucy, R. (1986). *French fascism: The first wave, 1924-33*. New Haven ve Londra: Yale University Press.
- Soucy, R. (1995). *French fascism: The second wave, 1933-1939*. New Haven ve Londra: Yale University Press.
- Soucy, R. (2014). What Is Meant by Revolutionary Fascism. R. Griffin, W. Loh ve A. Umland (Ed.). *Fascism past and present, west and east: An international debate on concepts and cases in the comparative study of the extreme right* içinde (s. 212-218). Stuttgart: Ibidem.
- Sternhell, Z. (1976). Fascist ideology. W. Laqueur (Ed.). *Fascism: A reader's guide* içinde (s. 315-378). Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.
- Sternhell, Z. (1986). *Neither right nor left: Fascist ideology in France*. (Çev: D. Maisel) New Jersey: Princeton University Press.
- Sternhell, Z. (2000). Fascism: Reflections on the fate of ideas in twentieth century history. *Journal of Political Ideologies*, 5(2), 139-162.
- Sternhell, Z., Sznajder, M., & Asheri, M. (1994). *The birth of fascist ideology: From cultural rebellion to political revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Thalheimer, A. (1983). On fascism. D. Beetham (Ed.), *Marxists in face of fascism: Writings by Marxists on fascism from the inter-war period* içinde (s. 187-195). Manchester: Manchester University Press.
- Thurlow, R. (1987). *Fascism in Britain: A History 1918-1985*. Oxford: Basil Blackwell.

- Trevor-Roper, H. R. (1981). The Phenomenon of Fascism. S. J. Woolf (Ed.). *Fascism in Europe* içinde (s. 19-38). Londra ve New York: Methuen.
- Umland, A. (2005). Concepts of Fascism in Contemporary Russia and the West. *Political Studies Review* (3), 34-49. doi: 10.1111/j.1478-9299.2005.00018.x
- Weber, E. (1964). *Varieties of fascism: doctrines of revolution in the twentieth century*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Wehler, H.-U. (1969). *Bismarck und der imperialismus*. Cologne: Kiepenheuer & Witsch.
- Wippermann, W. (1989). *Faschismustheorien. Zum stand der gegenwärtigen diskussion*. Darmstadt: Primus Verlag.
- Woodley, D. (2010). *Fascism and political theory: Critical perspectives on fascist ideology*. Oxon ve New York: Routledge.
- Yeşil, H. (1994). *Faşizm nedir, sosyal demokrasi nedir?* İstanbul: Dönüşüm Yayınları.